

Solidariteit in relatie tot weerbaarheid en naastenliefde

Drieëntwintigste J.H. van Oosbreezing

Anja Machielse

Solidariteit in relatie tot weerbaarheid en naastenliefde

Drieëntwintigste J.H. van Oosbreelezing

gehouden op 2 april 2022

door Anja Machielse

Colofon

Uitgave in het kader van de serie 'J.H. van Oosbreelezingen'
onder auspiciën van de Stichting J.H. van Oosbree

Postbus 116

3740 AC Baarn

www.apgen.nl/wie-zijn-we/stichtingen-en-initiatieven/van-oosbreestichting

J.H. van Oosbreestichting

J.H. van Oosbree heeft tijdens zijn apostolaat een belangrijke impuls gegeven aan de vernieuwingen in het apostolisch denken. Ieder jaar organiseert het bestuur van de Van Oosbreestichting omstreeks 1 april, zijn geboortedag, een lezing die aandacht geeft aan de apostolische cultuur in brede zin, in relatie tot overige religieuze stromingen en actuele maatschappelijke ontwikkelingen.

Deze uitgave bevat de 23^e J.H. van Oosbreelezing.

Tekst: Anja Machielse

Opmaak: Thijs Verhees

Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de auteur.

Voorwoord

In de meerjarenvisie van het Apostolisch genootschap zijn een drietal kernwaarden benoemd. Na lezingen over duurzaamheid (2019) en compassie (2021) wilde het bestuur in 2022 de kernwaarde solidariteit nader uitdiepen.

Het bestuur prijst zich gelukkig dat prof. dr. Anja Machielse, hoogleraar Humanisme en Sociale Weerbaarheid op de Universiteit van Humanistiek in Utrecht, bereid is gevonden de 23e Van Oosbreelezing te verzorgen. Daarin onderzoekt zij de relatie tussen solidariteit en weerbaarheid en solidariteit en naastenliefde.

De lezing werd uitgesproken op 2 mei 2022 in het gebouw van het Apostolisch genootschap in Veenendaal.

Het bestuur van de Van Oosbreestichting

1 Inleidende woorden¹

Toen ik enkele maanden geleden gevraagd werd om een lezing te houden over solidariteit en weerbaarheid kon niemand vermoeden hoe actueel en urgent dit thema vandaag zou zijn. De ontwikkelingen in Oekraïne maken eens te meer duidelijk dat solidariteit niet slechts een theoretisch begrip is, maar iets dat we in de praktijk moeten brengen. Een begrip dat ons dwingt om na te denken over onze verhouding tot anderen; tot anderen die in onze nabijheid verkeren, maar ook tot anderen die wat verder van ons afstaan.

Denken over solidariteit betekent dat we ons moeten afvragen wie we zijn en wie we willen zijn. Solidariteit vraagt van ons dat we keuzes maken; keuzes die een verantwoordelijkheid met zich meebrengen. Een verantwoordelijkheid naar onszelf, maar ook naar anderen. Een grote verantwoordelijkheid, want de keuzes die we maken impliceren ook een keuze over het soort wereld waarin we willen leven. Solidariteit is dus een normatief, met waarde geladen begrip.

De term solidariteit komt voor het eerst naar voren in de Franse Revolutie (in 1789) waarin het streven naar vrijheid, gelijkheid en broederschap centraal stond. De term *broederschap* is in negentiende eeuw vervangen door het begrip *solidariteit*, dat - in tegenstelling tot broederschap - niet alleen verwijst naar een emotionele band tussen mensen, maar ook daadwerkelijke steun aan andere mensen impliceert. Maar wat betekent dit precies? Wat is de aard van die emotionele band? Over welke soorten steun gaat het? En wie zijn die andere mensen?

Om goed te begrijpen wat solidariteit inhoudt, moeten we bepalen hoe wij ons als individuele personen verhouden tot anderen in onze nabijheid, en tot anderen in de bredere gemeenschappen waarin we ons leven leiden. Een begrip dat ons hierbij kan helpen is weerbaarheid, een term die gemunt is door de humanistische filosoof Jaap van Praag. Hij gebruikte de term als uitgangspunt voor zijn humanistische ethiek, waarin hij een verbinding maakt tussen zelfverwerkelijking waarin autonomie centraal staat, en verbondenheid waarin gelijkheid centraal staat. Het vinden van een goed evenwicht tussen autonomie en verbondenheid vereist volgens Van Praag zowel *weerbaarheid* als broederschap, of menselijke solidariteit. Solidariteit is het fundament voor een menswaardige toekomst en is nadrukkelijk verbonden met sociale verantwoordelijkheid en naastenliefde; dat wil zeggen dat we omkijken naar andere mensen en ons medeverantwoordelijk voelen voor hun welzijn.

¹ Deze tekst is een licht geredigeerde versie van de Van Oosbreelezing gehouden op 2 april 2022. De vorm van de gesproken tekst is zoveel mogelijk bewaard. In plaats van voetnoten met gedetailleerde verwijzingen volsta ik met een korte literatuuropgave aan het eind van de tekst.

Om *naastenliefde* beter te begrijpen zal ik u tot slot meenemen in het werk van de Deense filosoof en theoloog Søren Kierkegaard, die de christelijke naastenliefde als voorwaarde ziet voor een humane wereld. Zijn werk is uitdrukkelijk religieus, maar - net als Van Praag - is Kierkegaard ook een humanistisch denker die grote interesse heeft voor het menselijke. Als we willen nadenken over het religieuze, moeten we volgens Kierkegaard starten bij het menselijke leven in zijn alledaagsheid; bij de levensgebieden waarin we ons elke dag bewegen, en bij ons innerlijke leven. Dat innerlijke leven impliceert voor hem een verhouding tot God, maar ook tot onszelf en tot de ander. “Er zijn voor de ander” is een hoofdthema in het werk van Kierkegaard, en de brug naar de ander loopt voor hem via de naastenliefde. Het begrip naastenliefde geeft dus inhoud aan het begrip solidariteit. Het geeft ook antwoord op de vraag met wie we solidair zijn. Door na te gaan wie Kierkegaard als onze naasten ziet, en hoe hij denkt over de relatie tussen onszelf en die naasten, wil ik inzichten bieden die helpen om het begrip solidariteit beter te begrijpen en in de praktijk te brengen.

2 Wat is solidariteit?

Volgens het woordenboek Van Dale is solidariteit: het “bewustzijn van saamhorigheid, en bereidheid om de consequenties daarvan te dragen”. Solidair zijn betekent: “verbonden zijn door een gevoel van saamhorigheid”, waarbij saamhorigheid verwijst naar “het besef, het gevoel bij elkaar te horen en elkaar te moeten steunen”.

Het woord ‘solidair’ is afgeleid van het Latijnse woord ‘solidum’, dat ‘dicht’, ‘degelijk’, ‘stevig’ betekent. Het is tevens verwant aan het werkwoord ‘solidare’, dat ‘dichtmaken’, ‘samenvoegen’ en ‘versterken’ betekent. Het werkwoord ‘solidare’ duidt op een actief proces, op het handelen, dat gericht is op ‘stevigheid’. In deze definities wordt duidelijk dat solidariteit niet alleen om een bewustzijn gaat, maar om een bewustzijn dat concreet handelen met zich meebrengt. Het impliceert de bereidheid om anderen bij te staan of hulp te verlenen als dat nodig is.

Emile Durkheim (1858-1917)

Daarnaast wordt duidelijk dat solidariteit betrekking heeft op saamhorigheid en het gevoel bij elkaar te horen; bij een bepaalde groep mensen, of bij een bredere gemeenschap. Dit gevoel, de betrokkenheid bij anderen is niet alleen een persoonlijke zaak, maar ook een maatschappelijke kwestie die betrekking heeft op de waarden en normen in een groep of gemeenschap, en de sociale samenhang daarbinnen. In onze moderne samenleving is dat van belang. Mensen met uiteenlopende overtuigingen, levenswijzen, en ambities kunnen met elkaar samen leven omdat er sprake is solidariteit. Deze solidariteit kan gebaseerd zijn op verschillende bronnen, zoals wederzijdse afhankelijkheid, of gedeelde waarden en normen.

Voor de negentiende-eeuwse Franse socioloog Emile Durkheim (1858-1917) is wederzijdse afhankelijkheid de voornaamste bron van solidariteit. Hij was de eerste wetenschapper die onderzoek deed naar solidariteit in verschillende soorten samenlevingen en maakte onderscheid tussen twee vormen van solidariteit die samenhangen met de complexiteit van een samenleving: mechanische en organische solidariteit.

Durkheim verbindt *mechanische* solidariteit aan de traditionele agrarische samenleving met weinig sociale differentiatie en een sterke onderlinge afhankelijkheid. In deze samenleving wordt het individuele bewustzijn in belangrijke mate bepaald door een sterk collectief bewustzijn. Er is sprake van een collectieve moraal met daarbij horende waarden en normen, en de sociale druk om zich te gedragen volgens deze waarden en normen is groot.

De onderlinge afhankelijkheid en de gemeenschappelijke overtuigingen zorgen voor maatschappelijke samenhang en solidariteit. In moderne, industriële samenlevingen, met een grote sociale differentiatie en arbeidsdeling is volgens Durkheim sprake van *organische* solidariteit. In deze samenleving is de sociale druk minder sterk, en zijn mensen meer autonoom in hun denken en handelen. Zij bepalen zelf volgens welke waarden en normen ze willen leven, afhankelijk van hun persoonlijke, levensbeschouwelijke of ideologische oriëntaties. Hoewel mensen hier meer als afzonderlijke individuen functioneren dan in een traditionele samenleving, hebben ze om te kunnen leven nog steeds anderen nodig. Er is een boer nodig die graan verbouwt, een bakker die brood bakt, een metselaar die een huis bouwt, een naaister die kleding maakt. Ook de moderne samenleving wordt bij elkaar gehouden door onderlinge afhankelijkheid, maar deze afhankelijkheid is minder zichtbaar en meer anoniem dan in de traditionele samenleving.

Onderlinge afhankelijkheid en een collectieve moraal met gedeelde waarden en normen zijn dus belangrijke bronnen voor solidariteit. Wanneer mensen gedeelde opvattingen hebben over waarden en normen en op grond van die waarden en normen handelen, dan kunnen ze volgens Durkheim vreedzaam samen leven. De gedeelde waarden en normen zorgen er bovendien voor dat leden van de groep of de gemeenschap een gevoel van saamhorigheid ervaren en bereid zijn om elkaar te steunen, bijvoorbeeld door zorg te bieden aan mensen die kwetsbaar zijn. Op deze manier dragen ze bij aan een menswaardige of humane gemeenschap.

Solidariteit kan op verschillende manieren tot uitdrukking komen. Ten eerste op het vlak van persoonlijke relaties, in de vorm van *verwantschapssolidariteit*, of solidariteit met gezins- en familieleden: ik ben bijvoorbeeld solidair met een familielid dat hulp nodig heeft of met een vriend in nood, of dat familielid of die vriend is solidair met mij, omdat ik hulp nodig heb. Een tweede vorm van solidariteit is *territoriale solidariteit*, waarbij mensen solidair zijn met mensen in hun woonomgeving: in de straat, de wijk of de plaats waar ze wonen. Ze doen boodschappen voor een buurman als die ziek is, of zorgen samen met buurtgenoten voor een schone en veilige leefomgeving. Een derde vorm van solidariteit is *identificatiesolidariteit*, dat wil zeggen dat we solidair zijn met bepaalde groepen mensen bij wie we ons betrokken voelen vanwege herkenning en identificatie; bijvoorbeeld in een geloofsgemeenschap, een maatschappelijke instelling of een belangenorganisatie. Deze vorm van solidariteit gaat veel verder dan verwantschaps- of territoriale solidariteit omdat hij op veel grotere schaal mogelijk is, bijvoorbeeld door het werk voor een vrijwilligersorganisatie, of een internationale organisatie die zich inzet voor armoede, vluchtelingen of het milieu. Identificatiesolidariteit is gebaseerd op een gedeelde betrokkenheid of zorg.

Het is een vorm van gegeneraliseerde solidariteit; solidariteit die niet gebaseerd is op persoonlijk contact of persoonlijke betrokkenheid, maar gedeïndividualiseerd is en gericht is op het bewerkstelligen van brede maatschappelijke doelen. Het is een onpersoonlijke vorm van solidariteit die niet gedifferentieerd is, maar gericht is op iedereen.

Het gemeenschappelijke van deze vormen van solidariteit is een gevoel van gemeenschap dat wordt ervaren: in familie- of vriendenkring, in een bepaalde buurt of een land, binnen een kerkgenootschap of een andere waardengemeenschap. Deze op gemeenschap gerichte benadering van solidariteit roept een tweetal vragen op. Ten eerste de vraag hoe solidariteit zich verhoudt tot de individuele autonomie die in de huidige geïndividualiseerde samenleving zo centraal staat. Vormt solidariteit een bedreiging voor onze autonomie, omdat zij de nadruk legt op het gemeenschappelijke in plaats van persoonlijke waarden en normen? Ten tweede de vraag van verantwoordelijkheid. Hoe verhoudt solidariteit zich tot de verantwoordelijkheid die wij hebben voor onszelf en voor anderen? Om een antwoord te vinden op deze vragen, wend ik me eerst tot het humanisme zoals dat in Nederland door Jaap van Praag is geformuleerd.

3 Humanisme en solidariteit

Jaap van Praag werd op 11 mei 1911 in Amsterdam geboren en groeide daar op in een niet-godsdienstig, joods milieu. Hij studeerde Nederlandse letteren en wijsbegeerte. Tijdens een onderduikperiode in de Tweede Wereldoorlog schreef hij het boek “Modern humanisme”. In dit werk bepleit hij een humanistische ethiek die gebaseerd is op liefde, het goede en de menselijke waardigheid. Zijn boek is een reactie op de toenmalige toestand in de wereld, waarin duidelijk werd wat mensen elkaar kunnen aandoen. Van Praag is ervan overtuigd dat een herhaling van de verschrikkingen van de oorlog voorkomen kan worden als voldoende mensen een levensovertuiging hebben die geestelijk doordacht en moreel verantwoord is. Om dit te stimuleren wilde Van Praag dat buitenkerkelijke mensen met gemeenschappelijke overtuigingen bij elkaar zouden komen in een niet-politieke, niet-kerkelijke beweging. Vanuit die gedachte werd in 1946 het Humanistisch Verbond opgericht. Van Praag was één van de oprichters van dit verbond en vervulde gedurende tweeëntwintig jaar lang de rol van voorzitter.

Jaap van Praag (1911-1981)

Jaap van Praag was lange tijd het gezicht en de stem van het Nederlandse humanisme. Hij was zeer invloedrijk, als leider van het nieuwe verbond, maar ook door zijn visie op eigentijds humanisme. De oorsprong van een humanistische ethiek moeten we volgens Van Praag zoeken in het concrete menselijke bestaan, in het humane *zijn* van de mens. Tegelijk moeten we ons realiseren dat morele oordelen niet worden gegeven in een abstracte ruimte, maar in een concrete werkelijkheid waarin mensen met elkaar zijn verbonden. Hij formuleerde een aantal fundamentele noties - postulaten - voor een humanistische geesteshouding ten aanzien van mens en maatschappij.

De belangrijkste postulaten van het humanistische mensbeeld van Van Praag zijn: de vrijheid van het individu, de volstrekte gelijkheid en verbondenheid van allen, de verantwoordelijkheid die men heeft vóór, en de solidariteit mét anderen. Hij verbindt het woord solidariteit dus nadrukkelijk met verantwoordelijkheid.

Solidariteit wortelt noodzakelijk in de menselijke verbondenheid. In het humanisme wordt de mens gekenmerkt door mogelijkheden; de mens is vrij en heeft het recht op (en de plicht tot) zelfbestemming en zelfontplooiing. Maar de mens is tegelijk verbonden met andere mensen en deze verbondenheid brengt een besef van verantwoordelijkheid met zich mee,

een verantwoordelijkheid voor het lot van de naaste en voor het welzijn van de samenleving. Het ideaal van humaniteit kan volgens Van Praag alleen worden waargemaakt als we een evenwicht vinden tussen vrijheid en gelijkheid, tussen autonomie en verbondenheid. Deze twee idealen gaan namelijk niet vanzelf samen. Vrijheid schept altijd onvrijheid, omdat vrijheid door mensen verschillend gebruikt kan worden, en gelijkheid impliceert per definitie een beperking van de vrijheid.

Het vinden van een evenwicht is geen gemakkelijk opgave, stelt Van Praag. We leven immers in een weerbarstige wereld, en bovendien gaan “vervulling en verleiding ook in de mens zelf onverbrekelijk samen”. Het vinden van het juiste evenwicht tussen vrijheid en gelijkheid vereist daarom ‘weerbaarheid’ en ‘solidariteit’. Met weerbaarheid bedoelt Van Praag: weerbaarheid tegen onvrijheid. Met weerbaarheid verwijst hij naar het vermogen om onze eigen keuzes te maken, ongeacht omstandigheden of anderen die ons daarbij hinderen. Het betekent dat mensen een zekere zeggenschap of autonomie over hun eigen leven hebben, dat ze handelingsruimte en interpretatieruime hebben zodat ze gebeurtenissen en omstandigheden kunnen duiden en daarmee antwoorden kunnen vinden op uitdagingen en tegenslagen, nieuwe betekenis kunnen geven aan moeilijke situaties. Hierin bestaat ook ieders onontkoombare verantwoordelijkheid.

Het evenwicht tussen vrijheid en gelijkheid kan volgens Van Praag worden bewaard door broederschap, “of in meer nuchtere of maatschappelijke termen uitgedrukt: de menselijke solidariteit”. De maatschappelijke solidariteit komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in bepaalde wetten en instituties die voor iedereen gelden. Het is een vorm van gegeneraliseerde en onpersoonlijke solidariteit. Solidariteit in de vorm van broederschap betreft een als gemeenschap beleefde solidariteit die wortelt in de menselijke verbondenheid. Mensen zijn existentieel altijd op elkaar aangewezen, maar deze verbondenheid wordt pas tot solidariteit, als onze situatie wordt ervaren als een gemeenschappelijk lot. Dat is het geval als die verbondenheid wordt bedreigd: door scherpe tegenstellingen, door machtsstrijd, of zoals nu, door een oorlog. Solidariteit is het onderkennen en opheffen van die tegenstellingen, het vinden van een nieuw evenwicht, met de menselijke waardigheid als richtsnoer. Om die existentiële verbondenheid, als bron voor solidariteit, beter te begrijpen, ga ik nu te rade bij Søren Kierkegaard, die het streven naar menselijkheid en humaniteit - net als Van Praag – zoekt in het concrete menselijke bestaan. In zijn denken over de relatie tussen het individu en de wereld vult hij solidariteit in als naastenliefde.

4 Religieus humanisme

Søren Kierkegaard werd in 1813 geboren te Kopenhagen in een welgesteld gezin, als jongste van zeven kinderen. Daarvan waren er na de dood van zijn beide ouders nog slechts twee in leven: Søren zelf en zijn oudere broer Peter, de latere bisschop van Aalborg. Na zijn studententijd, promoveerde Kierkegaard op een proefschrift over Socrates, die hij zag als een diep religieus mens omdat hij luisterde naar de stem van het innerlijk (de daimon). Kierkegaard publiceerde filosofische, theologische en literaire werken; onder zijn eigen naam, maar ook onder verschillende pseudoniemen.

Søren Aabye Kierkegaard (1813-1855)

Vanaf zijn jeugd zoekt Kierkegaard naar dé waarheid, de idee waarvoor hij wil leven en sterven. Hij verzet zich tegen de abstracte systeemfilosofie van traditionele filosofen waarin alles in de wereld vanuit één centraal uitgangspunt wordt begrepen. Kierkegaard wil de wereld op een andere manier bekijken dan filosofen, die – in navolging van Plato – geloven dat het voor de mens mogelijk is om al denkend de waarheid in zichzelf te vinden. Kierkegaard stelt vast dat het concrete (alledaagse) bestaan – hóe de mens leeft - niet in filosofische categorieën te begrijpen is. Hij legt de nadruk juist op de existentie. Om deze reden zien velen hem als voorloper van het existentialisme in de twintigste eeuw.

De belangrijkste vragen in het werk van Kierkegaard zijn wat het menselijke eigenlijk inhoudt, hoe de mens zichzelf kan worden, en hoe de mens goed kan leven. Volgens Kierkegaard gaat het nastreven van het goede niet zozeer om ethische regels en voorschriften, maar om een basishouding van innerlijke bezinning op het goede in relatie tot ons 'zelf', en een besef van wie we zijn als eindig mens. Zijn filosofische hoofdwerk "Afsluitend onwetenschappelijk naschrift" gaat daarom over de vraag wat het betekent om menselijk te leven. Kierkegaard noemt dit werk bewust 'onwetenschappelijk' omdat hij van mening is dat de traditionele, rationele wetenschap het menselijke leven nooit kan doorgronden en deze vraag dus niet kan beantwoorden. Hij ziet de mens niet alleen als een rationeel wezen, maar als een wezen met een gevoelsleven, met intuïtie en fantasie.

Voor Kierkegaard is het nadenken over de mens altijd verbonden met ‘tijdloze’ vragen die ook in religie aan de orde zijn. In zijn werk richt hij zijn aandacht nadrukkelijk op de existentiële kwetsbaarheid van mensen, op de zin en betekenis van existentiële ervaringen, zoals sterven, schuld, lijden, miskennen, eenzaamheid, angst en liefde.

Maar ook op het belang van persoonlijke keuzes en geëngageerde betrokkenheid die nodig zijn om onszelf te worden. Volgens Kierkegaard hebben wij mensen de mogelijkheid en de opgave om onszelf te zijn. Het is de opgave van de ‘enkeling’ om niet alleen te leven zoals het nu eenmaal gaat, gedreven door driften en gewoonten, maar ook de weg naar binnen te betreden. Zelfwording is voor hem een innerlijk proces, een proces van innerlijke omgang met zichzelf. Dat innerlijke proces (of zelfverhouding) vindt plaats in een drietal levensgebieden, die ik nu zal toelichten.

5 Drie levensgebieden

Kierkegaard onderscheidt drie verschillende levensgebieden waar we ons elke dag in bewegen. Levensgebieden die een verhouding van ons als individu tot onszelf, tot de ander en tot God impliceren: het esthetische, het ethische, en het religieuze levensgebied. Het zijn levenswijzen of manieren van bestaan en in de wereld staan. Volgens Kierkegaard zijn deze drie gebieden altijd aanwezig in het alledaagse leven. In onze leefstijl geven we op een eigen manier gestalte aan een verhouding tussen deze drie gebieden.

De basis in ons alledaagse leven, in ons concrete bestaan, is het *esthetische*, het gebied waarin we zintuiglijk waarnemen of voelen, waarin we genieten van dagelijkse, onmiddellijke behoeftebevrediging. We genieten van het lezen van een boek, het luisteren naar muziek, het maken van een wandeling, of de omgang met vrienden. Het louter najagen van onmiddellijke behoeftebevrediging leidt echter tot een gevoel van onbehagen en verveling, tot een leegte in existentiële zin, die afleidt van de mens zelf, van het innerlijk. Het teveel van het genieten is tegelijk een tekort en roept als het ware om een nieuwe manier van leven. In het doorleven van de leegte zit het verlangen hieruit te ontsnappen, en dat gebeurt door een zogenaamde ‘sprong’; een bewust besluit om dingen anders te doen, of het leven een andere richting te geven. Door dit besluit geven we richting aan wie we willen zijn. Met dit besluit, stappen we over naar het ethische levensgebied.

In het *ethische* gebied leven we niet volgens directe behoeften, passies en gewoonten, maar vanuit het innerlijk. We nemen bewust verantwoordelijkheid, voor onszelf en voor ons gedrag. In dit gebied beseffen we dat we vrij zijn en eigen keuzes kunnen maken. Dat we ons kunnen verhouden tot de omstandigheden en bewust voor het goede kunnen kiezen. Door besluitvaardig te kiezen, kunnen we ons als persoon ontwikkelen. Maar ook in dit ethische levensgebied kunnen we tegen een grens aanlopen. We kunnen verlangen naar een ultieme maatstaf voor ons leven waarmee we onszelf als mens kunnen voltooien. Dit verlangen kan ertoe leiden dat we opnieuw een sprong maken, naar het religieuze gebied.

In het *religieuze* gebied gaan we als individu een persoonlijke relatie aan met God, en leren we dat God onze ultieme maatstaf is. We leren dat we er niet alleen voor onszelf zijn, maar ook voor de ander. De ultieme maatstaf is, dat we niet onverschillig moeten zijn ten aanzien van de ander en dat we verantwoordelijk zijn voor een menswaardige samenleving.

In het alledaagse leven van mensen zijn alle drie de gebieden gelijktijdig aanwezig, in meer of mindere mate. Elk gebied heeft grenzen. Steeds is het een existentiële crisis die aanzet tot ontwikkeling: een gevoel van leegte of onbehagen, het besef van de eigen verantwoordelijkheid, of het verlangen naar een ultieme maatstaf en het appel van de ander. Volgens Kierkegaard is er sprake van levenskunst als we deze drie vormen van ‘in het leven’ staan in een goed evenwicht kunnen brengen.

De levensgebieden vormen een hulpmiddel voor zelfreflectie, om onszelf aan te spiegelen; een leidraad om ons op te richten als we een goed mens willen worden. Volgens Kierkegaard is het onze taak om verantwoordelijkheid te nemen voor ons eigen leven. De vrijheid om zelf te kiezen en de verantwoordelijkheid voor ons eigen leven, zien we ook bij Van Praag. Volgens hem helpen weerbaarheid en solidariteit ons de goede weg te kiezen, en zo tot een menswaardige, humane samenleving te komen. Voor Kierkegaard leidt innerlijke bezinning ons de juiste weg. Maar het vinden van die juiste weg is geen gemakkelijke opgave: “Het is de zwaarste taak die er is, juist omdat ieder mens een sterke natuurlijke lust en aandrift heeft om iets anders en meer te worden”, schrijft Kierkegaard. Volgens hem is het gemakkelijk om in het esthetische levensgebied te verblijven: om slechts te genieten, en geen eigen verantwoordelijkheid te nemen. Maar omdat de mens als enig wezen de mogelijkheid heeft zichzelf te zijn, heeft hij daarmee de taak om die mogelijkheid te realiseren door die verantwoordelijkheid op zich te nemen. In het ethische en religieuze gebied gaat het erom dat ik het ben die verantwoordelijkheid neemt, en dat ik die verantwoordelijkheid niet kan afschuiven. Net als bij Van Praag strekt deze verantwoordelijkheid bij Kierkegaard verder dan het eigen leven. De eigen verantwoordelijkheid betreft ook de ander en zelfs de hele mensheid. Om dat goed te kunnen begrijpen ga ik nu in op het mensbeeld van Kierkegaard.

6 De enkeling

Kierkegaard begrijpt de mens nadrukkelijk in relatie tot zelfwording, Godsverhouding en naastenliefde. Hij vertrekt vanuit een individu dat gesitueerd is in de sociale werkelijkheid of de ‘algemeenheid’. Het individu duidt hij aan met de term ‘de enkeling’ die tegelijk verwijst naar het unieke individu, en naar het universeel menselijke, of de ‘ware humaniteit’. De enkeling verwijst ten eerste naar de eigenheid van een mens, om dat waarin de ene mens zich van de andere onderscheidt, waarin hij als persoon uniek is. Ieder mens is uniek, hij is verschillend van alle anderen en wil in zijn uniciteit gehoord en gezien worden. Maar de enkeling verwijst ook naar de absolute gelijkheid van alle mensen. Er zijn dus altijd twee kanten aan een mens; de ene keer is het de enkeling in zijn uniciteit, de andere keer is het de enkeling die iedereen is. Dat is ook zo in ethische zin. Ieder mens is de enkeling, een mens met een geweten, maar tegelijk ook een mens zoals alle anderen, die zich als enkeling aangesproken weet door wat voor allen geldt. Dus ieder mens is zichzelf én de mensheid, uniek én gelijk, voor zichzelf sprekend én aanspreekbaar. Omdat elk mens zichzelf is én de mensheid is hij verbonden met het verleden en de toekomst van de mensheid. Ieder mens heeft belang bij de geschiedenis van alle andere individuen, net zozeer als van zijn eigen geschiedenis.

Juist omdat de mens deel uitmaakt van de mensheid, moet ieder mens in zichzelf de humaniteit realiseren die hij met alle mensen gemeen heeft. De enkeling, of het individu, moet dus niet losgezongen zijn van zijn omgeving. Integendeel. Het individu dat zijn vrijheid in werkelijkheid wil realiseren, moet zich deel voelen van een groter samenhangend geheel, en doordrongen zijn van de verantwoordelijkheid die dat met zich meebrengt. Zichzelf worden, vereist daarom volledige deelname aan het geheel. Dit betekent dat wij niet alleen maar onszelf kunnen zijn en kunnen doen alsof de anderen er niet zijn. Daardoor zouden we onszelf juist verliezen. In onze verantwoordelijkheid voor onszelf, voor wat we doen en laten, zijn we tegelijkertijd verantwoordelijk voor de mensheid. Als enkeling zijn we dus een individu dat niet volledig in beslag wordt genomen door ons eigen bestaan en voortbestaan, maar ook ruimte weet te maken voor de ander. Juist waar we in ons handelen gericht zijn op het goede, zoeken we dat ook voor anderen. De opgave tot zelfwording gaat daarom gepaard met de ethische opgave van de naastenliefde. Medemenselijkheid en humaniteit betekent voor Kierkegaard “je naaste lief hebben als jezelf”. In zijn boek “Wat de liefde doet” beschrijft Kierkegaard wie die ander, of de naaste is.

7 Naastenliefde

De naaste is voor Kierkegaard ‘ieder mens’ omdat hij voor God aan jou gelijk is. Het gaat om een gelijkheid waarin ieder mens deelt omdat hij mens is. Met je naaste heb je dus de gelijkheid die je met ieder mens hebt. Kierkegaard noemt dat mensen-gelijkheid, menselijke gelijkheid of menselijke gelijkschakeling. Volgens Kierkegaard is je naaste gemakkelijk te vinden, als je maar je plicht tot naastenliefde wilt erkennen. Degene ten aanzien van wie ik plichten heb, is mijn naaste, en wanneer ik deze plicht vervul, toon ik dat ik de naaste ben. Is er maar één mens in de buurt, dan is dat je naaste, maar zijn er heel veel mensen om je heen, dan zijn die allemaal een mogelijke naaste. Niet in hun onoverzichtelijke veelheid, maar in de confrontatie met ieder van hen afzonderlijk. Je kunt je naaste dus nooit met iemand anders verwarren”, zegt Kierkegaard, “want de naaste, dat zijn alle mensen”. Gelijkheid is nu juist dat je geen onderscheid maakt.

Uitgangspunt voor het gebod van de naastenliefde is de liefde voor jezelf; vóór je een ander lief kan hebben, moet je jezelf liefhebben, schrijft Kierkegaard. Maar je moet jezelf wel op de juiste manier liefhebben. Jezelf liefhebben betekent niet dat je je tijd en kracht verspilt aan allerlei onbeduidende bezigheden, jezelf overgeeft aan het bevredigen van onmiddellijke behoeften, of het nastreven van aardse goederen. Jezelf inspannen om aardse goederen te verwerven, zou zelfzuchtig zijn, want aardse goederen komen alleen jezelf ten goede. Ze horen thuis in het basale, esthetische levensgebied, waarin gemakkelijke behoeftebevrediging voorop staat.

Jezelf op de juiste manier liefhebben is jezelf verrijken door geestelijke goederen te verwerven en die te delen met anderen. Geestelijke goederen kun je niet zelfzuchtig bezitten. Het bezit ervan is gunstig voor alle mensen omdat geestelijke goederen zich laten medelen. Ze zijn er fundamenteel op gericht om te worden uitgedeeld en komen dus altijd ten goede aan anderen. Wie geestelijke goederen wil verwerven, doet daarom niet alleen zichzelf goed, maar doet een goed werk jegens iedereen, jegens alle mensen. Het streven om deze goederen te verwerven is altijd ook een verrijking voor anderen.

Liefde is volgens Kierkegaard zo’n volmaakt geestelijk goed. Je kan het aanwenden ten behoeve van jezelf, maar je kunt het ook aanwenden voor anderen. Wil iemand de liefde alleen op een egoïstische manier voor zichzelf hebben, dan bezit hij hem helemaal niet, want het bezit ervan is per definitie mededeelzaamheid. Liefde is zo volstrekt mededeelzaam, schrijft Kierkegaard, dat wanneer je het bezit, je het ook uitdeelt. Daarmee onderscheidt hij naastenliefde nadrukkelijk van voorliefde of voorkeursliefde, bijvoorbeeld voor een partner of een vriend. Voorliefde betekent dat je onderscheid maakt, dat je kieskeurig bent, terwijl de liefde tot de naaste juist gelijkheid in het liefhebben omvat.

Die volstrekte gelijkheid is volgens Kierkegaard het tegenovergestelde van de voorkeursliefde, want dat zou niets anders zijn dan zelfliefde, terwijl liefde voor je naaste alle mensen betreft. De 'naaste' is volgens hem de andere, waaraan het zelfzuchtige in de zelfliefde getoetst moet worden. Wie werkelijk liefheeft, verdubbelt de liefde, want wie er op de goede manier is voor de andere, die is er ook voor zichzelf. Hoe meer liefde je wegschenkt, hoe meer liefde er ontstaat. Daarin verschilt naastenliefde van zelfliefde.

Voor Kierkegaard is er geen grens aan de naastenliefde. Ieder mens bezit het vermogen om naastenliefde te geven, ongeacht zijn bezittingen of mogelijkheden om daadwerkelijk hulp te bieden. Het gaat er niet om wat we doen om anderen te helpen, maar om de motieven, de innerlijke drijfveren waarmee we dat doen. Niemand is uitgesloten van het vermogen om naastenliefde te betrachten, ook als je verder niets te geven hebt.

8 Verantwoordelijkheid voor de ander

We hebben gezien dat solidariteit een moreel geladen begrip is, dat cruciaal is voor het vinden van een evenwicht tussen ons verlangen naar vrijheid en autonomie enerzijds en onze existentiële verbondenheid met anderen anderzijds. Solidariteit in de betekenis van broederschap is een centraal begrip in de humanistische ethiek van Van Praag die gericht is op ‘het goede’, ‘de menselijke waardigheid’ en ‘humaniteit’. Mensen zijn existentieel met elkaar verbonden en solidariteit is nodig om gemeenschappelijke problemen gezamenlijk het hoofd te kunnen bieden en een menswaardige samenleving te realiseren.

Bij Kierkegaard krijgt solidariteit de inhoud van naastenliefde. Naastenliefde die niet selectief is, die niet beperkt is tot onze familie, ons land, of tot groepen met wie we ons identificeren. Dergelijke vormen van solidariteit zijn volgens Kierkegaard een uiting van zelfliefde of voorkeursliefde; die zijn gemakkelijk te geven en komen vooral onszelf ten goede. Solidariteit als naastenliefde daarentegen, gaat ervan uit dat het belang of de wensen van de ander gelijk zijn aan die van onszelf, omdat we als individu tegelijk onszelf als de hele mensheid zijn. Bij solidariteit gaat het om de innerlijkheid van de liefde die we aan de ander geven, schrijft Kierkegaard. Ik neem mijn verantwoordelijkheid en geef de ander voorrang boven mijzelf. Ik stel mijn eigen behoefte even uit en laat mijn gewoontes, genietingen en strevingen los. Door het gebod “heb u naasten lief als uzelf” wordt de eigenliefde als het ware opengebrouwen, en worden we ervan bevrijd. We doen iets voor de ander omdat we niet anders kunnen. Voor Kierkegaard is dit de openbaring van onszelf, als essentie.

De verantwoordelijkheid voor de ander maakt dat ik me meer bewust wordt van mijn aard als mens, en mijn essentie waarmaak. Door mezelf weg te geven, vind ik een ‘dieper zelf’ terug. Een dieper zelf dat reflecteert over de essentie van mijn bestaan, op datgene wat mij drijft en wat ik liefheb. Een dieper zelf dat de confrontatie aan durft te gaan met het innerlijke, de verantwoordelijkheid voor de ander op zich neemt en daarmee het eigen menszijn voltooit.

Literatuurverwijzingen

Kierkegaard, S. (1843). *Vrees en beven. Dialectische lyriek door Johannes de silentio* (Søren Kierkegaard) (vertaling en verklarende noten Andries Visser; met een nawoord van Karl Verstrynge). Eindhoven: DAMON (uitgave 2006, vierde druk, 2021).

Kierkegaard, S. (1846). *Afsluitend onwetenschappelijk naschrift* (vertaling Jan Marquart Scholtz; herzien door Paul Cruysberghs en Karl Verstrynge). Eindhoven: DAMON (uitgave 2021).

Kierkegaard, S. (1847). *Opbouwende toespraken in verschillende geest* (vertaling Hans van Munster, geheel herzien door Frits Florin en Pieter Vos). Budel: DAMON (uitgave 2016).

Kierkegaard, S. (1847). *Wat de liefde doet* (vertaling Andries Visser, Lineke Buijs). Eindhoven: DAMON (uitgave 2021).

Kierkegaard, S. (1971). *Dagboeknotities* (samengesteld en vertaald door W.R. Scholtens. Baarn: Tenhave (derde druk 1981).

Kierkegaard, A. (2012). *Een idee over voor te leven en te sterven. Negen essays over Kierkegaard* (vertaald door Annelies van Hees, Johan Tales, Karl Verstrynge, Onno Zijlstra, Paul Cruysberghs, Pieter Vos & Udo Doedens). Eindhoven: DAMON.

Praag, J. P. van (1947). *Modern humanisme. Een renaissance?* Amsterdam: Contact.

Praag, J. P. van (1978). *Grondslagen van humanisme. inleiding tot een humanistische levens- en denkwereld.* Meppel/Amsterdam: Boom (derde druk 1989).

Visser, A. (2019). *De mens is geest. Kierkegaards humanisme.* Eindhoven: DAMON.